

IX ԴԱՐՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՆԵՐՄՈՒԾՎԱԾ ԽԵՑԵՂԵՆԸ

ՓԱՐԻՍԱ ՓՈՐՄՈՀԱՄՍԱԴԻ

IX դարի 30-ական թվականներին գերագույն իշխանության համար բախումների և ծայր առած ներքին երկպառակությունների՝ Զինջինների ապստամբության պատճառով սկսվեց Արաբական խալիֆայության կազմալուծումը¹: Քաղաքական իրավիճակը նպաստեց, որ խալիֆայությունից ձևական կախման կարգավիճակով ամիրայություններ ստեղծվեն Հայաստանում: Խալիֆայության նախկին վարչատարածքային սահմանները էական փոփոխությունների ենթարկվեցին:

Թուլացած խալիֆայությունը Հայաստանում անկախության ձեռքբերմանը արձագանքեց Բագրատունիներին ճանաչելով որպես «իշխանաց իշխան» և արքայական նվերներ պարգևելով²: Աշոտ Բագրատունին (862-890) սկզբում մայրաքաղաք հռչակեց Երազգավորսը, ապա՝ Բագարանը, ի վերջո՝ Անին:

Սակայն Սյունիքի Օրբեյանների, Լոռու Կյուրիկյանների և Վասպուրականի Արծրունիների կենտրոնախույս գործունեության հետևանքով չհաջողվեց երկրում ստեղծել կենտրոնամետ պետություն³:

Ամիրայություններ ձևավորեցին նաև իրանական դինաստիաներ Բուվեհյանները, Թահիրիդները և Սամանյանները: Առաջիններն իրենց հսկողության տակ վերցրին Պարսից ծոցից Ֆարսի, Խուժաստանի միջով դեպի արաբական երկրներ տանող քարավանային ճանապարհներն ու հարակից տարածքները, իսկ Սամանյանները, տեղավորվելով Սիրդարյայի և Ամուդարյայի շուրջ ընկած տարածքում, դարձան Խորասանի տիրակալները:

IX դարի կեսերին ձևավորված քաղաքական այս տարաբնույթ միավորումները, որոնք կառավարվում էին իրենց օրենքներով և կարգ ու կանոնով, չխոչընդոտեցին ավատատիրական նոր հարաբերությունների զարգացումը: Նախկին քաղաքները վերածվեցին արհեստավորական և վաճառաշահ կենտրոնների, իսկ գյուղ-քաղաք վերջնական անջատումով ձևավորվեցին նորերը, ուր արհեստների նոր ծավալումների ու նեղ մասնագիտացումների շնորհիվ խթանվեց ու բարգավաճեց առևտուրը: Քաղաքական ու տնտեսական կյանքի արմատա-

¹ St'e'u Арабские завоевания и Арабский халифат (VII-X вв.), Всеобщая история. М., 1957, т. III, գլուխ VII, էջ 120:

² St'e'u «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Եր., 1976, էջ 23:

³ St'e'u «Ստեփաննո Տարսնեցոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 109:

կան տեղաշարժերին հետևեց քաղաքներում սոցիալապես ունևոր խավի ի հայտ գալը, որը բարձր ապրելակերպով թելադրում էր շուկայի պահանջարկը:

Դվինի, մասամբ Անիի պեղումներից հայտնաբերված խեցեղենի և ապակեղենի քննությամբ կարելի է դատել միջագային նոր ձևավորված ճանապարհների հիմնական ուղղությունների մասին, վերլուծել երկիր ներկրված ապրանքի տեսականին ու ծավալները և բացատրել դրանց առնչվող զանազան երևույթներ:

Դրամագետ Խ. Մուշեղյանը հիշատակված նյութերի հետ հայտնաբերված դրամները իրավացիորեն գնահատել է իբրև դրամաշրջանառության, քաղաքական պատմության և միջագային խնդիրները համակողմանիորեն ուսումնասիրելու կարևոր աղբյուր⁴:

Սույն հաղորդման նպատակն է համակարգված ներկայացնել IX դ. Հայաստան ներմուծված խեցեղենը՝ հնարավորինս բացահայտելով, թե մերձավորարևելյան որ երկրների աշխատանոցներից են դրանք հայտնվել հայոց քաղաքներում:

Ուսումնասիրվող նյութը Դվին քաղաքի բազմամյա պեղումներից ձեռք բերված գտածոներն են: Անիից սակավաթիվ նմուշները ամփոփված են տեսակների ընդհանուր նկարագրության մեջ:

IX դարի կեսերից սկսած և X դարում Դվինի քաղաքական պատմությունը համարվում է Բագրատունիների, Ատրպատականի ամիրաների և մասամբ Բյուզանդիայի միջև սուր բախումներով լի խառնաշփոթ մի ժամանակաշրջան:

Մինչև 894 թվականի երկրաշարժը և դրանից հետո որոշ ժամանակ Դվինը Ատրպատականի Սաջյան ամիրաների ձեռքին էր. X դարում այն անցավ Սալարյաններին:

Չնայած փոփոխական լուրջ անցուդարձին՝ քաղաքի սոցիալ-տնտեսական, առևտրական ու մշակութային կյանքի զարգացումները նպաստավոր էին: Իրողությունը վավերացնում են պեղումների շնորհիվ Դվինի Կենտրոնական թաղամասում⁵ հայտնաբերված բարձրորակ խեցեղենն ու ապակին, ինչպես նաև Աբբասյան դրամները, որոնք հնագիտական ընդհանուր հավաքածուում զգալի են:

Նպատակահարմար ենք գտել ուսումնասիրվող նյութը շարադրել հետևյալ խմբավորումով՝ ա) հասարակ խեցեղեն, բ) ջնարակած խեցեղեն, գ) հախճապակի, դ) չինական սելադոն:

Հասարակ խեցեղեն: Դվինում հայտնաբերված այս խեցեղենի կադապարանախշ և փորագիր տեսակները սակավաթիվ են:

⁴ Տե՛ս Խ. Մուշեղյան, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում մ.թ.ա., V, մ. թ. XIV դդ., Եր., 1983, էջ 204:

⁵ Տե՛ս Ա. Քալանթարյան, Կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1964-70 թթ., Դվին I «Հնագիտական պեղումները Հայաստանում», № 13, Եր., 1976, էջ 82-88:

Դվինի Կենտրոնական թաղամասի X դարի շինությունների ավերակներից հայտնաբերված կաղապարանախշ անոթների բեկորներն աչքի են ընկնում արտաքին հորինվածքի բծախնդիր կերտվածքով ու գեղարվեստական մանրակրկիտ մշակմամբ:

Թասի և սափորիկի երկու բեկորների հարդարանքը բուսական է: Իրանի հարթ մակերեսին կրկնվող ռիթմով հորինված իրարահաջորդ հորիզոնական գոտիները լցված են ուռուցիկ կոկոններից ու տերևներից բաղկացած շարունակական շղթաների շարանով (աղ. 1, նկ. 2, 6)⁶: Կաղապարանախշ թասի մի բեկորի արտաքին հարդարանքում հատվածների բաժանված մակերեսը լցված է երկրաչափական վանդակներով ու բջջային զարդերով (աղ. 2, նկ. 5): Այս որակի խեցեղենի գուգահեռները հայտնի են խալիֆայության ժամանակավոր մայրաքաղաք Սամարայից⁷ (քաղաքը հիմնադրվել է 836 թ., կործանվել՝ 883 թ.), Քուֆի, Բասրա, Վասիտ, Սիրիայի ալ-Մինա, Իրանի Նիշապուր և Աֆղանստանի Լաշքարի բազարից⁸:

Որոշ մասնագետներ այն վերագրում են Իրանին՝ ընդգծելով Շոշ կենտրոնը (աղ. 1, նկ. 3)⁹:

Վերջին տարիներին կաղապարանախշ խեցեղենի բեկորներ ի հայտ են եկել Դվինի Կենտրոնական թաղամասի VIII-IX դդ. շերտերից: Ներքուստ կարմրադարչնագույն աստառով, արտաքուստ կանաչավուն մակերեսով այս բեկորների թեմատիկան ներկայացնում է նշաձև տերևների, աստղերի և թեփուկավոր ձկների մոտիվային համակցված մի կոմպոզիցիա: Պեղող հնագետ Ն. Հակոբյանը այդ բեկորների միջինասիական գուգահեռներով ենթադրում է հենց այդ տարածաշրջանից դրանց Հայաստան ներթափանցումը¹⁰:

IX-X դարերում Մերձավոր Արևելքի խեցեգործական կենտրոններում հայտնվեց հասարակ խեցեղենը փորագիր զարդերով մշակելու տեխնիկան: Առարկայի իրանի հորիզոնական գոտիների վրա փորագրվում էին եռանկյուններ, բազմանկյուններ, ուղիղ և շեղ գծեր: Փայտի փորագրության արվեստից փոխանցված զարդարման այս եղանակը խեցեղենի վրա ձեռք բերեց նոր ոճ ու բովանդակություն: Տիպորինակները հայտնաբերված են Կենտրոնական թաղամասից (աղ. 3, նկ.

⁶ Տե՛ս **Կ. Ղաֆադարյան, Ա. Քալանթարյան**, Դվին II, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, 1973-80 թթ., «Հնագիտական պեղումները Հայաստանում», № 20, էջ 82-83, նկ. 20:

⁷ Տե՛ս **F. Sarre**, Die keramik von samarra, Berlin, 1925, էջ 8-15:

⁸ Տե՛ս "Institute Française d'Archéologie du Proche orient", Beyrou, Damas, Amman, Bibliothèque archéologique et historique, t. CXX, Paris, 1977 և Cahiers de la délégation archéologique française en Iran, 7, Paris, 1977:

⁹ Տե՛ս **A. Pope**, Survey of Persian Art, (SPA , vol II, էջ 1471-1472, vol V, նկ. 567), **A. Lane**, Early Islamic pottery, London, 1947, նկ. 4C:

¹⁰ Տե՛ս **Н. Акопян**, Раскопки Центрального квартала Двина, Двин IV (Город Двин и его раскопки 1981-1985, Ер., 2008, նկ. 34 (աղ. XIX (5), **Грицина А.** Материалы Каракханидского времени с города Шаштепе в Ташкенте, («История материальной культуры Узбекистана», вып. 22, Ташкент, 1988, էջ 134-135, նկ. 3, 12):

7): Այս որակի խեցեղենի գուգահեռները հայտնի են Սամարայից և Օրան-Կալայից¹¹:

Այս տեխնիկան փոխանցվեց նաև ջնարակած խեցեղենի բնագավառ: Այդ առումով հետաքրքիր է 1948 թվականին Դվինից հայտնաբերված գլանաձև անոթը, որի իրանի վրա հորիզոնական իրարահաջորդ երկու գոտիները բաղկացած են եռանկյունաձև փորվածքների շարանով: Հաստակն օղակաձև է, իսկ իրանի աջ կողմում օղակներից բաղկացած կանթն ավարտվում է ցցուն թմբիկով (աղ. 3, նկ. 5): Անոթի գուգահեռը հանդիպում է Սամարայում և Օրան-Կալայում¹²:

Հասարակ խեցեղենի հարդարանքում առարկայի տարածական հնարավորություններով պայմանավորված՝ կանոնիկ չափաբաժնի բեկյալ գծերի կոկիկ հորինվածքով լուծված պատկերը հաճախ ամփոփվում էր անոթի ողջ մակերեսին: Այդպիսի հարդարանքով առանձնանում են Դվինի նույն թաղամասից հայտնաբերված թանաքամանները: Չորս ոտքերի վրա հենված քառակուսի առարկաների թե՛ վերնամասի մակերեսը, թե՛ հենակներն ունեն այդպիսի զարդամոտիվներ, առնչվելով ոչ միայն փայտի փորագրությանը, այլև ճարտարապետությանն ու քանդակագործությանը յուրահատուկ զարդամոտիվներին (աղ. 3, նկ. 6, 8)¹³:

Ջնարակած խեցեղեն: Խեցեգործության մեջ անոթները միագույն ջնարակապատելու տեխնիկան հայտնի էր վաղնջական ժամանակներից: Սակայն IX դարում տեխնոլոգիական նոր միջոցներով, գունային երանգների ու զարդամոտիվների ճոխ լուծումներով առարկաները կիրառական նպատակից գատ ձեռք էին բերում նաև գեղագիտական արժեք:

Դվինում հայտնաբերված IX-X դարերի օտարամուտ ջնարակված խեցեղենը հայտնի է երկու տեսականիով՝ ա) միագույն և բ) բազմագույն:

Միագույն ջնարակապատ խեցեղենի օրինակ է հնավայրից գտնված միակ տափաշիշը, որն ունի կլոր, քիչ ուռուցիկ իրան, երկու կողմերում՝ ուսերին՝ փոքր օղակով թանձր կանթեր: Երկար պարանոցը շուրջբլորում է ուռուցիկ գոտին, իսկ քիչ դուրս ծավլված շուրթն ու ամբողջությամբ միագույն կանաչ ջնարակով պատած մակերեսն ամբողջացնում է անոթի արտաքին հորինվածքն ու հարդարանքը (աղ. 3, նկ. 4):

Այս անոթի գուգահեռը հայտնի է Թուրքմենստանից ու գտնվել է

¹¹ Տե՛ս F. Sarre, նշվ. աշխ., աղ. V, Якобсон А. Художественная керамика Байлакана, МИА, № 67 (материалы и исследования по археологии), աղ. XXXVI, նկ. 2, 2a, 4, աղ. XXXVII, նկ. 2, 3, 4:

¹² Տե՛ս F. Sarre, նշվ. աշխ., աղ. V, Якобсон А., նշվ. աշխ., աղ. XXXVII, XXXVIII:

¹³ Տե՛ս А. Kalantarian, Dvin Histoire et Archéologie de la ville medievale, Paris, 1996, աղ. 78, նկ. 3:

խոտանված սնդկամանների համալիրում: Մասնագետների կողմից այն թվագրվում է IX դարով¹⁴:

Գլանաձև իրանով, միագլիժ ակոսով, ցածր նստուկով գավաթը նույնպես կանաչ ջնարակով է պատած և կառուցվածքով նման է վերը ներկայացված անոթին: Այս տիպի անոթի զուգահեռները բնորոշ են Սամարայի խեցեգործությանը, և բնականաբար թվագրվում են IX դարով (աղ. 3, նկ. 2)¹⁵:

Բազմագույն ջնարակած խեցեղեն: Ներմուծված խեցեղենի այս տիպը երկու տարբերակով է հայտնի: Առաջին տեսականուն բնորոշ է թասի տեսքը, որի օղակաձև հատակի վրա հենված լայն իրանն ավարտվում է դուրս ծավված շուրթով: 1947 թվականին այդպիսի մի ամբողջական թաս հայտնաբերվել է Կենտրոնական թաղամասի պեղումներից:

Անոթի ներքին դաշտը հարդարող ճառագայթները ձևավորված են գծիկների ներդաշնակ փնջերով, որոնք կենտրոնից շարեշար ձգվելով ավարտվում են դուրս լայնացող պսակի եզրին (աղ. 4, նկ. 8): Ջնարակի գուներանգներում գերակշռող են կապույտը, մուգ դարչնագույնը, կանաչը: Ջնարակած այս տիպի խեցեղենի զուգահեռները հայտնի են Միջագետքի¹⁶, Օրան-Կալայի¹⁷, Միջին Ասիայի և Սամարայի¹⁸ հուշարձաններից¹⁹:

Ներմուծված ջնարակապատ խեցեղենի երկրորդ տիպը միջին չափերի բարակապատ թասերն են, որոնց օղակաձև հատակից թեթև կորությամբ լայնացող իրանն ավարտվում է կտրած շուրթով: Ներկայանալով դարչնագույնի և նարնջագույնի խաղով հարստացված երկրաչափական տարբեր պատկերների խճանկարը վկայում է այլ աշխատանոցների հետ Հայաստանի քաղաքների ունեցած կապերի մասին: Դրանք Սամանյանների տիրապետությանը ենթակա Աֆրասիաբ և Սոգդ քաղաքներում գործող խեցեգործական կենտրոններն էին²⁰:

Այս տիպի մեկական օրինակ հայտնաբերվել է Դվինից, Անիից և Զվարթնոցից (աղ. 1, նկ. 4, 7, 8):

Հախճապակի: Դվինում հայտնաբերվել է կոբալտի և պղնձօքսիդի լուծույթներով նկարազարդված IX-X դարերի հախճապակի: Այս որակի հախճապակին սպիտակ ֆոնի վրա կոբալտի կամ պղնձօքսիդի լուծույթ-

¹⁴ Տե՛ս **Лыкошин Н.** Очерки археологического изыскания в Туркестанском крае до учреждения Туркестанского кружка любителей археологии. ПТКЛИА, (Протоколы и сообщения Туркестанского любителей археологии), 1, I, Ташкент, 1896, էջ 15:

¹⁵ Տե՛ս **F. Sarre**, նշվ. աշխ., էջ 21:

¹⁶ Տե՛ս **A. Lane**, նշվ. աշխ., նկ. 7B:

¹⁷ Տե՛ս **Якобсон А.**, նշվ. աշխ., աղ. XV, նկ. 5, 6:

¹⁸ Տե՛ս **F. Sarre**, նշվ. աշխ., նկ. 8/7, **R. Ayalon**, La potterie Islamique, Paris, 1974:

¹⁹ Տե՛ս **Брусенко Л.** Глазурованная керамика Чача IX- XII вв., Ташкент, 1986, աղ. XXVIII, նկ. 5, աղ. VIII, նկ. 5:

²⁰ Տե՛ս **Вяткин В.** Афрасиаб городище былого Самарканда, Ташкент, 1927, **Шишкина Г.** Глазурованная керамика Согда, Ташкент 1970, էջ 42, **Распопова В.** Гончарные изделия Согдийцев Чуйской долины (Труды Киргизской археологической и этнографической экспедиции), т. IV, М., 1960, նկ. 2, 10:

ների խառնուրդով նկարագարովում էր ծաղիկներով, կետերով, տերևներով, ծառերով և քուֆի արաբերեն տառերի առանձնահատուկ ոճով: Այս խմբի անոթներին արտաքուստ բնորոշ են օղակաձև հատակից դեպի լայն իրանը ձգվող պատեր, որոնք ավարտվում են դուրս ծավալած շուրթով (աղ. 1, նկ. 1): Թաց վիճակում կոբալտի կամ պղնձօքսիդի նկարագարումները անոթը հարդարում է վերոհիշյալ դեկորատիվ ինքնատիպ պատկերներով (աղ. 4, նկ. 5): Անոթներից մեկի ներքին դաշտի վրա կոբալտով հարդարված երեք սաղարթախիտ ծառերի կենտրոնում, ընդգծված է դրանց հասուն պտուղը (աղ. 2, նկ. 4):

Կոբալտով հարդարված մեկ այլ թերի թասի կենտրոնում հինգթերթանի վարդյակը աշխուժանում է շուրթի եզրով մեկ ցրված կիսաշրջանների շնորհիվ (աղ. 2, նկ. 6): Վերջին տարիներին Կենտրոնական թաղամասից հայտնաբերված թասի կեսի կենտրոնում կլոր թերթերից բաղկացած ծաղիկը և շուրթը տեղ-տեղ գոտկող ֆեստոնները այս խմբի անոթների հարդարանքի մեկ այլ տարբերակն են (աղ. 2, նկ. 7):

Պղնձի օքսիդով (կանաչ երանգ) նկարագարված երկու թասերի կառուցվածքը նույնական է, տարբերությունը սուկ հարդարանքի բովանդակությունն է: Առաջին՝ սպիտակ ֆոնի վրա կանաչ երանգով պատկերված նռան բարձր ծառի հիմքը կազմող արմատներից դեպի վեր սլացող բնի վրա տերևներով հարուստ ճյուղերից կախված են հասուն պտուղները (աղ. 4, նկ. 6): Անոթի գուգահեռը հայտնի է Լուվրի թանգարանից, և մասնագետները վերագրում են Միջագետքին (աղ. 2, նկ. 2)²¹:

Նույն տիպի մեկ այլ անոթի կենտրոնում վարպետը, շեղվելով բուսական դեկորատիվ տիպօրինակներից, հարդարման միջոց է ընտրել արաբերեն քուֆի տառերը, որոնք վերծանվում են «իմ Աստված» بَرُّع (աղ. 4, նկ. 7): Այս որակի հախճապակու վերաբերյալ մասնագետները տարակարծիք են. ոմանք նախապատվությունը տալիս են Մամարային²², իսկ ուրիշները՝ Իրանին²³, անգամ՝ Իրաքի Բասրա և Քուֆի քաղաքներին²⁴:

Շողյուն հախճապակի: IX-X դարերում Մերձավոր Արևելքի խեցեգործության մեջ շողյուն ներկանյութի կիրառությունը մեծագույն հեղաշրջում էր: Այն վերջնարակային եղանակով անոթները հարդարելու տեխնոլոգիական նոր սկզբունք էր, որի շնորհիվ հորինվածքը ներկայանում էր գունային ողջ հարստությամբ և գեղագիտական առանձնահատկությամբ: Այս որակի հախճապակու կարևոր առանձնահատկությունը նկարչական կատարելությունն էր, նաև՝ հորինվածքի ճոխությունը և գունազարդման յուրահատուկ տեխնիկան, որի շնորհիվ այն դառնում էր պալատական և քաղաքային բարձր առևտրականների

²¹ St' u R. Koechlin, A propos de la céramique de Samarra, "Syria", 1926, vol. 7, fasc 3, pl. XLI, 2:

²² St' u F. Sarre, նշվ. աշխ., էջ 44:

²³ St' u A. Pope, SPA, vol. II, էջ 1485:

²⁴ St' u G. Wiet, Deux pièces de céramique égyptienne, "Ars Islamica", III, 1936, էջ 171-172:

ու իշխանավորների համար նախատեսված սպասք:

Այդ տեսակետից միանգամայն ընդունելի է Ա. Յակոբսոնի այն հարցադրումը, թե այդ տիպի խեցեղենը եկավ փոխարինելու արծաթի ճգնաժամի պատճառով արտադրությունից դուրս եկած սասանյան արծաթե սպասքին²⁵:

IX դարում շողյուն խեցեղենի գաղտնիքին տեղյակ էին սակավաթիվ երկրներում, բայց արտադրանքից օգտվում էին հսկայական տարածքներում: Միջնադարյան խեցեղենի մասնագետներից ոմանք այդ տիպի խեցեղենի հայրենիք են համարում Եգիպտոսը²⁶, իսկ ուրիշները Իրաքը կամ Իրանը²⁷:

IX-X դարերի շողյուն խեցեղեն Դվինում հայտնաբերվել է թե՛ բեկորներով, թե՛ ամբողջական նմուշներով, որոնք կազմում են մի փոքրիկ հավաքածու: Արտաքին կառուցվածքով դրանք նման են կոբալտով նկարագարոված հախճապակուն: Անոթների սպիտակ մակերեսը հարդարում են շողյունով արված սլաքները, իսկ հետնախորքին նկարագարդումները ներկայացնում են կենդանական կամ մարդկային պատկերներ: Դվինից հայտնի ամբողջական թասերից մեկի մակերեսին բաց ոսկեդարչնագույն շողյունով վերարտադրված է ծառի ճյուղին թառած, ճոխ պոչով մի թագակիր թռչուն, որի կտուցից կախված է ոստ՝ դալար շիվերով և տերևներով (աղ. 4, նկ. 4): Արտաքուստ սպիտակ ներկով պատած ֆոնի վրա դարչնագույն շողյունով արված են ձվաձև չորս շրջանակներ, որոնց միջև ընկած տարածությունը լի է թեք գծերով և խայտերով (աղ. 2, նկ. 3): Հատակին արձանագրված է հետևյալ արաբերեն քուֆի տառատեսակով հիշատակագրություն՝ «Աստված, պատրաստել է Թահան» ط م ل م الله (աղ. 2, նկ. 3): Վերջին տարիներին Կենտրոնական թաղամասից հայտնաբերվել է շողյուն թասի կեսը, որը նախորդից տարբերվում է հարդարանքը շառավղաձև ներկայացնելու նոր լուծումով:

Մեդալիոնների մեջ ստատիկ վիճակում արու և էգ քարայծերը պատկերված են մեկընդմեջ, եղննաձև մոտիվով ծածկված դաշտի սահմաններում (աղ. 1, նկ. 5): Շուրթն այստեղ շուրջբոլորում է ոչ թե կիսաշրջանների, այլ թանձր շողյունով ուղղաձիգ գոտին: Արտաքուստ նույն ձվաձև շրջանները թեք, ալիքաձև գծերի և եղննաձև համակցված զարդերով են պատված (աղ. 2, նկ. 1): Հատակին արձանագրված հիշատակագրությունն ընթեռնելի չէ ամբողջական չլինելու պատճառով:

Աշխարհի տարբեր թանգարաններում պահվող այս տիպի հախ-

²⁵ Տե՛ս **А. Якобсон**, Средневековая керамика как историческое явление, “Византийский временник”, Том. 39, М., 1978, էջ 150:

²⁶ Տե՛ս **I. Butler**, Egypt and ceramic art in the Near East, “Burlington magazine”, 1907, vol. XI, էջ 221:

²⁷ Տե՛ս **H. Saladin**, La mosquée de Sidi Ogba a Kairouan, Gaston Migeon, Manuel d’Art musulman, vol. II, Paris, 1907, էջ 11:

ճապակե թասերը նույնացվում են Սամարայում հայտնաբերված օրինակների հետ և թվագրվում են IX դարով²⁸:

Ներկայումս այս մոտեցումը վերանայման կարիք ունի, որովհետև IX-X դարերում Նիշապուրը ևս եղել է շողուն խեցեղեն արտադրող հզոր կենտրոն: Դվինում հայտնաբերված թռչունով անոթի զուգահեռը 1936 թվականին ամերիկյան արշավախումբը հայտնաբերեց Նիշապուրում²⁹:

Այսպիսով, թանկարժեք խեցեղեն սպասքը կենդանիների և մարդկանց պատկերներով հարդարելու միտումը հատուկ էր որոշ խեցեգործական կենտրոնների և պայմանավորված էր իսլամի գաղափարախոսության որոշակի սկզբունքների մերժումով: IX դարում իսլամն արդեն թափանցել էր Արաբական խալիֆայության տարածքում ապրող ժողովուրդների առօրյա կյանքի բոլոր ոլորտները, և դոգմաներից մեկով արգելվում էր կիրառական ու դեկորատիվ արվեստի առարկաների վրա կենդանի էակներ պատկերել (կենդանիներ և մարդկանց): Այդ հողի վրա իսլամի ուղղափառ գաղափարախոսության հետևորդների և ազատախոհների միջև ծավալվել էր սուր պայքար: Ամենայն հավանականությամբ, Իրաքի և Նիշապուրի որոշ արհեստանոցներ շրջանցում էին այդ սկզբունքը, ուստի անոթները հարդարելով նշված ոճով, ըստ էության, ճոխացնում էին շուկայական արտադրանքը, նպաստում նրա պահանջարկի մեծացմանը (աղ. 4, նկ. 2): Հակառակ այս հոսանքին՝ Խորասանի Աֆրասիաբ (ներկայումս՝ Սամարղանդ) խեցեգործական աշխատանոցները խստիվ հետևել են իսլամի օրենքներին և համաժամանակյա արտադրանքում խեցեղենը հարդարել սուկ երկրաչափական, բուսական և էպիգրաֆիկ մոտիվներով:

Բազմազուն շողուն հախճապակին հայտնի է երկու տեսակով: Առաջինին բնորոշ են ձիթապտղի, կանաչի, դարչնագույնի, մասամբ դեղինի խառնուրդի գուներանգներով սլաքների, օղակների, գծերի, շրջանների և ծաղիկների տարբեր համադրություններով լուծված հորինվածքներ: Դվինում ամբողջական վիճակում պահպանված բազմազուն թասի նկարագրողման ոճն ու գունային համադրությունը հորինվածքային մի գեղեցիկ ներդաշնակություն են կազմում: Թասի շուրթը երիզում են դարչնագույն շողունով արված լայն եզրագծերով սլաքները, իսկ բուն դաշտի սահմաններում ոսկեդեղնավուն երկարաբլթակ տերևների ցանցի հետնախորքում վերարտադրված է բարձրաբուն մի արմավենի՝ ներքև ճկվող 14 ճյուղերով, որոնցից երկուսի վրա ոճավորված տերևազարդի տեսքով գծագրված են արմավենու խրձերը (աղ.

²⁸ Տե՛ս **F. Ettinghausen**, Notes on the lustreware of Spain, “Ars Orientalis”, 1954, vol. I, էջ 133-156, նկ. 1, 5E; **E. Kühnel**, Islamische Kleinkunst, Berlin, 1925, էջ 216, **A. Lane**, նշվ. աշխ., նկ. 12, **Aly Bey Bahgat et F. Massoul**, La céramique musulmane, d’Égypte. Le Caire, 1930, աղ. E, նկ. 36 և 40a:

²⁹ Տե՛ս **Крачковская В.** Арабское письмо на памятниках Средней Азии и Закавказья IX-XI вв., шп. V, նկ. B, “Эпиграфика Востока”, X, М.-Л., 1955:

4, նկ. 3): Անոթի զուգահեռները հայտնի են Սամարայից, Միրիայի ալ-- Մինա հնավայրից, Թունիսի և Իսպանիայի քաղաքներից (աղ. 4, նկ. 1)³⁰: Եռագույն շողյուն ջնարակով այս տեսակի խեցեղենը հայտնաբերվել է նաև միջինասիական հուշարձաններից, և մասնագետներն այն համարում են Սամարայից բերված նմուշներ ու վերագրում այդ քաղաքի արտադրանքին³¹:

Բազմագույն խեցեղենի մյուս տեսակը հայտնի է ալ կարմիր ֆոնի վրա ոսկեգույնի երկրաչափական հորինվածքների տարատեսակ պատկերներով:

Դվինում այս տեսակի խեցեղենի միայն բեկորներ են գտնվել, ուստի հնարավոր չէ ներկայացնել անոթի արտաքին կառուցվածքը: Նմանատիպ խեցեղենի զուգահեռը հայտնի է Եգիպտոսի Ֆուստատ քաղաքից, և Շնայդերը այն համարում է եգիպտական, թեև որոշ բեկորներ հայտնաբերվել են նաև Սամարայում³²:

Չինական սելադոններ: Հախճապակու բարձրորակ այս տեսականին արտադրվել է Չինաստանի Տան (618-907), Սուն (960-1280) և Մին (1662-1722) դինաստիաների տիրապետության ժամանակ՝ յուրաքանչյուր պատմափուլին բնորոշ տեխնոլոգիական մշակումներով, ինչպես նաև արտաքին ձևերի ու հորինվածքների տարբերությամբ: IX-X դարերի վաղ սելադոնները հայտնաբերվել են Անիում, իսկ Դվինում մինչև օրս այդ որակի խեցեղենի ոչ մի բեկոր չի գտնվել: Արշավախմբի բազմամյա դեկավար, պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանը իրողությունը բացատրում է տեղում կիսաթափանցիկ, ծակոտկեն նուրբ թասերի զանգվածային արտադրությամբ, որն իր որակական բարձր հատկանիշներով չէր զիջում սելադոնին³³:

Սելադոնի բեկորներից առաջինը ծաղկեպսակի տեսքով մի անոթ է (աղ. 3, նկ. 1), որի զուգահեռը հայտնի է Սամարայից: Չինական խեցեղենի գիտակ Հոբսոնը այն համարում է IX դարում Յուեջժոու արհեստանոցի արտադրանք³⁴: Պահպանված մյուս բեկորները թե՛ արտաքին ձևի, թե՛ հարդարանքի առանձնահատկություններով տարբերվում են առաջինից: Ըստ երևույթին, նախքան ջնարակապատումը փորագիր և ճնշման եղանակով անոթը ծածկվել է ծաղկեզարդերով, ապա ներկվել սելադոնների բնորոշ բաց կանաչավուն երանգով (աղ. 3, նկ. 3): Դրանք ծանծաղ մի անոթի մասեր են կազմում:

³⁰ Տե՛ս **F. Sarre**, նշվ. աշխ., աղ. XIII, **A. Lane**, Medieval finds at Al-Mina in North Syria, "Archaeologia", LXXXVIII, T, Vorderstrasse, **Al-Mina**, A port of Antioch from Late antiquity to the end of the Ottomans, Neder lands, 2005, էջ 92-93, **H. Saladin**, La mosquée de Sidi Ogba a Kairouan, Paris, 1899, **O. Marçais**, Faiènces a rélflets métalliques de Kairouan, Paris, 1929:

³¹ Տե՛ս **Г. Шишкина**, Глазуванная керамика Согда, Ташкент, 1979, էջ 40, աղ. XLIII, նկ. 3, 4, աղ. XLIV, նկ. 1:

³² Տե՛ս **R. Schnyder**, Tulunidische Lüsterfayencen, "Ars Orientalis", vol. V, 1963, աղ. IV:

³³ Տե՛ս **Կ. Ղաֆադարյան**, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Եր., 1952, էջ 229:

³⁴ Տե՛ս **R. Hobson**, A handbook of pottery and porcelain of the Far East, London, 1937, էջ 18:

Այսպիսով, IX-X դարերում Հայաստան ներմուծված խեցեղենի քննությունից պարզվում է հետևյալը.

ա) Արաբական խալիֆայության կազմալուծմամբ IX դարի I կեսից Հայաստանում, Իրանում, Խորասանում (Միջին Ասիա) առաջացան կիսանկախ ամիրություններ, որոնք փոխեցին տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական քարտեզն ու միջազգային հարաբերությունների բնույթը:

բ) Արտադրողական ուժերի արդյունավետ զարգացմամբ արտադրական և ավատատիրական հարաբերություններում նոր որակ արձանագրվեց: Վերակառուցվեցին հին քաղաքները, գյուղ-քաղաք տարանջատումով առաջացան նորերը, ուր արհեստների ծավալումով ու խիստ մասնագիտացմամբ խթանվեց ու բարգավաճեց առևտուրը:

գ) Չնայած քաղաքական բարդ իրավիճակին՝ Դվինը, որ խալիֆայության արևելյան տարածաշրջանի ուստիկանության կենտրոնն էր, մինչև IX դարի կեսերը, ապա X դարում շարունակեց ապրել տնտեսական ու առևտրական բարգավաճ կյանքով:

դ) Ներմուծած խեցեղենի մասնագիտական քննությամբ արդեն հայտնի են այն կենտրոնները, որոնց աշխատանոցներից ձեռք բերված արտադրանքը հայկական շուկայում զբաղեցնում էր որոշակի տեղ: Այդ կենտրոններն էին Իրաքի Սամարան, Քուֆին, Բասրան ու Վասիտը, Իրանում՝ Շոշն ու Նիշապուրը, Խորասանում՝ Աֆրասիաբը, Սոգդը և այլն:

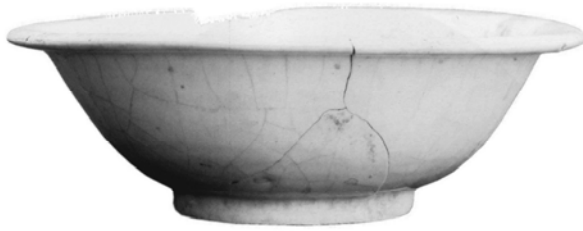
ե) Հայկական աղբյուրագիտական տվյալներով՝ Հայաստանը, ի մասնավորի Դվինը, առևտրական կապեր է ունեցել՝ 1. միջինասիական երկրների հետ՝ Կասպից ծովի վրայով, 2. Բյուզանդիայի հետ՝ փոքրասիական ցամաքային ճանապարհով, 3. Հարավային Եվրոպայի և Աֆրիկայի հետ՝ Երուսաղեմի վրայով, 4. Գանձակով՝ Իրանի և Հարավային Ասիայի հետ³⁵: Կային և այլ ճանապարհներ, որոնց չենք անդրադառնում մեր ուսումնասիրած նյութին առնչություն չունենալու պատճառով:

IX դարում Հայաստանի առևտրական գործունեությանը նպաստ բերեց 893 թվականի հայ-բյուզանդական պայմանագրի կնքումը, որով վերացան արաբական տիրապետության սահմանային ամրությունները (Բկլյամ ալ Սուղուրը), որոնք շղթայաձև սկսվում էին Միջերկրական ծովի Կիլիկյան ափերից ու ձգվում մինչև Կամախ: Դրանք արաբական տիրապետության ժամանակ մեծապես խոչընդոտում էին Արևելքի հետ Արևմուտքի առևտրական հարաբերությունների զարգացումը³⁶:

Բանալի բառեր – *առևտուր, ներմուծում, խեցեղեն, ջնարակած խեցեղեն, շոդյուն հախճապակի, չինական սելադոններ, Հայաստան, Դվին, Սամարա, Քուֆի, Բասրա, Վասիտ, Սիրիա, Եգիպտոս*

³⁵ «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց որ է Աղուեսագիրք»: Յամսթելոտամամ, ի թուղյ Փրկչին, 1668, էջ 65-69:

³⁶ Տե՛ս **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (Սուղուր), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, № 2, էջ 134-149:



1



2



3



4



5



6



7



8



1



2



3



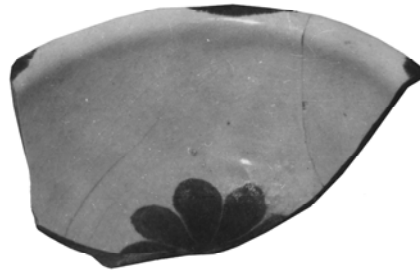
4



5

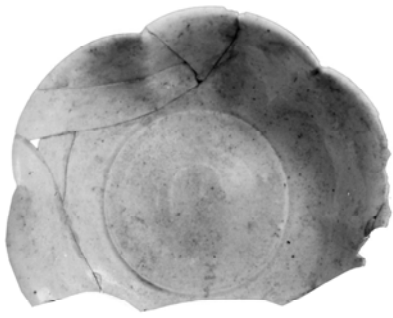


6

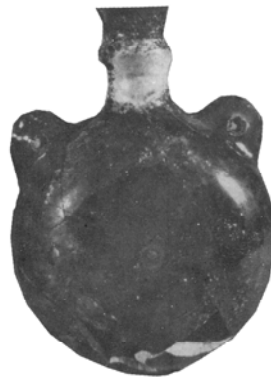


7





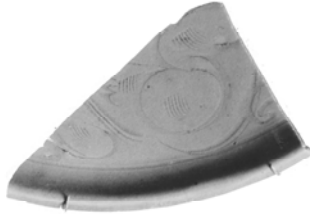
1



4



2



3



5



6



7



8





1



2



3



4



5



6



7



8

ПАРИСА ПОРМОХАММАДИ – Привозная керамика Армении в IX в. – После падения Арабского халифата на его территории возникли арабские феодальные образования – эмираты, которым принадлежали ключевые города и торговые дороги региона. Один из таких эмиратов представлял собой город Двин, тесно связанный торговлей и культурой с соседними регионами. При раскопках, начатых в 1937 г. и продолжающихся донныне, было обнаружено большое количество привозной керамики, относящейся к IX–X вв.; этот материал обследован, систематизирован и датирован по различным артефактам. Изучение керамики показало, что из центров этого ремесла в Иране, Ираке, Сирии, Египте и Центральной Азии в Двин привозили как простые, так и глазурированные керамические, а также фаянсовые изделия. Торговые пути, по которым их привозили, не раз упоминаются в армянских письменных источниках.

Ключевые слова: *торговля, импорт, поливная керамика, люстровый фаянс, китайский селадон, Куфи, Басра, Сирия, Египет*

PARISA POORMOHAMMADI – The Pottery Imported to Armenia in IX Century. – The fall of the Caliphate in the middle of the IX century changed the geopolitical policy of the region.

In the district, new states called emirates were established. Dvin was one of the emirates and played an active role in the regional affairs and international markets. The excavations carried out in the city since 1937 until nowadays have revealed a great amount of imported ceramics (in common, glazed and faience varieties), which serve as a source to elucidate the trade relations between Armenia and the neighboring countries. The investigation and detailed analysis of the subject brought the author to the following conclusions. Armenia had trade relations and imported pottery from Iran, Iraq, Syria, Egypt, Central Asia and China. It was noticed, that the imported pottery from the workshops of Samara (Iraq), Nishapour (Iran), Al-Mina (Syria) and Fustat (Egypt) arrived. Ceramics was brought to Dvin by trade routes mentioned above. Besides, these trade routes are mentioned in the Armenian written sources.

Key words: *trade, import, ceramics, glazed pottery, lustre faience, Chinese celadon, Armenia, Dvin, Samarra, Kufi, Basra, Wasit, Syria, Egypt*